

Piotr Czajkowski <https://orcid.org/0000-0002-4628-8666>
*Uniwersytet Jana Kochanowskiego
w Kielcach*

Interpretacja czwartego przykazania Dekalogu w chorwackiej literaturze katechetycznej w dobie kontrreformacji

An interpretation of the fourth commandment of the decalogue in Croatian catechetical literature during the Counter-Reformation

<https://doi.org/10.34766/fetr.v41i1.217>

Abstrakt:

Celem niniejszego artykułu jest interpretacja czwartego przykazania Dekalogu w chorwackiej literaturze katechetycznej w dobie kontrreformacji. W pierwszej kolejności autor omawia początki literatury katechetycznej w Królestwie Chorwackim, w drugiej zaś przedstawia obraz rodziny w katechizmach Ivana Grličicia, Jerolima Lipovčicia i Đuro Rapicia. W oparciu o teksty źródłowe autor stara się dokonać analizy modelu chorwackiej rodziny typowej dla okresu od XVI do XVIII wieku. Omawiane w artykule czwarte przykazanie dotyczy wszystkich aspektów życia rodzinnego. Obejmuje obowiązki dzieci wobec rodziców, braci i sióstr względem siebie oraz obowiązki dorosłych dzieci wobec ich starszych rodziców. Rodzina katolicka tworzy środowisko, w którym wiara jest wyznawana i świadczona, kiedy członkowie rodziny wspólnie się modlą, angażują się w uczenie się przez całe życie, wybaczą sobie nawzajem, służą sobie nawzajem, witają innych, potwierdzają i celebrować życie oraz budują wspólnotę sprawiedliwości i miłosierdzia, pomagając sobie nawzajem żyć wiarą i wzrastać w wierze.

Słowa kluczowe: katechizm, kontrreformacja, rodzina, dekalog, Chorwacja

Abstract: The purpose of the following article is an interpretation of the fourth commandment of the decalogue in Croatian catechetical literature in during the counter-reformation. In the first part, the author presents the beginning of the catechetical literature in the Kingdom of Croatia. The second part is devoted to the representation of the image of a family in catechisms of Ivan Grličič, Jerolim Lipovčič, and Đuro Rapič. Drawing on source texts, the author attempts to analyse the model of a Croatian family, specifically for the period of 16th to the 17th century. The fourth commandment concerns all aspects of family life. It encompasses the responsibilities of children towards parents, brothers, and sisters towards each other and the duties of adult children towards their aged parents. The catholic family creates an environment in which faith is practiced and shared. When family members gather for mutual prayers, they engage in learning throughout the whole life, forgive and serve each other, greet others, confirm and celebrate life, and build the community of justice and compassion, helping each other to live by faith and to grow in it.

Keywords: catechism, counter-reformation, family, decalogue, Croatia

*„Rodzina chrześcijańska jest komunią osób,
znakiem i obrazem komunii Ojca i Syna w Duchu Świętym”*
(Katechizm Kościoła Katolickiego, 2205).

Wprowadzenie

W XVI wieku przeżywający kryzys Kościół katolicki musiał przeprowadzić szereg reform dając jasną odpowiedź na wystąpienia Marcina Lutera w 1517 i 1520 roku. Nieodzowna stała się duchowa i moralna odnowa Kościoła, której następstwem był Sobór Trydencki (1545–1563). W tym okresie zaczęły nasilać się dwa procesy: konfesjonalizacja w kategoriach ostrego podziału doktrynalnego między katolikami, luteranami i kalwinistami oraz sekularyzacja myśli europejskiej, zarówno w naukach filozoficznych jak i przyrodniczych. Ten etap historii określony został zamiennie kilkoma terminami: „kontreformacja”, „reformacją katolicką”, „odnową katolicką”, „wiekiem trydenckim” itp. W chorwackiej historiografii najbardziej utrwaliły się dwa pojęcia „kontreformacja” i „odnowa katolicka” (Bożić Bogović, 2013). Brak scentralizowanej administracji kościelnej, jak również podziały terytorialne i polityczne państwa między Wenecję, monarchię Habsburgów i Imperium Osmańskie doprowadziły do ogólnej dezinformacji w poszczególnych regionach. Chorwacka szlachta w dobie kontreformacji podjęła wiele skutecznych działań przeciwko napływowi protestantów z sąsiednich krajów Europy Środkowej, głównie z Węgier. Istotną rolę w procesie odnowy katolickiej na ziemiach chorwackich odegrali jezuita. Na szczególną uwagę zasługuje postać Bartola Kašicia (1575-1650), który w 1599 roku zredagował słownik włosko-chorwacki. Opublikował również pierwszą gramatykę chorwacką po łacinie wydaną w Rzymie oraz przetłumaczył Pismo Święte na język chorwacki. W 1604 roku jezuita założyli szkołę w Dubrowniku, a dwa lata później gimnazjum w Zagrzebiu. Szlachta chorwacka w 1609 roku uznała religię katolicką jako jedyną prawnie obowiązującą religię w Chorwacji i Sławonii. Ta strategiczna decyzja dotyczyła szczególnie północnej części Chorwacji. Miała na celu uniemożliwienie rozprzestrzeniania się kalwinizmu przez węgierską szlachtę i ostateczne przejęcie przez nią tego regionu. Przełomowym momentem w procesie kontreformacji było powstanie w Zagrzebiu Akademii Filozoficzno-Teologicznej w 1662 roku. Na mocy dekretu cesarza Leopolda I w 1669 roku nadano jej prawa i przywileje uniwersyteckie. W murach uczelni w duchu odnowy katolickiej coraz to nowe rzesze świeckich i duchownych mogły zgłębiać swoją wiedzę. Na większości terytorium Chorwacji protestantyzm zaczął powoli zanikać. Luteranie i kalwini zamieszkiwali jedynie najbardziej wysunięte na południe terytoria kraju oraz Włochy, głównie za sprawą wojny trzydziestoletniej trwającej w Europie w latach 1618-1648.

1. Początki literatury katechetycznej w Królestwie Chorwackim

Pierwsze wielkie klasyczne katechizmy powstały już w XVI wieku. Był to początek ery katechizmu (Osial 2017, 96). Trzy lata po zakończeniu Soboru Trydenckiego w roku 1566, papież Pius V ogłosił *Katechizm Rzymski*, który od tej pory stał się oficjalnym katechizmem Kościoła katolickiego. Uczony, wykładowca Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie chorwacki duchowny Ivan Fuček (1926-2020) wyróżnił oprócz wspomnianego wyżej *Katechizmu Rzymskiego* (Trydenckiego) jeszcze dwa katechizmy: autorstwa Piotra Kanizjusza i kardynała Roberta Bellarmina (Fuček, 2004). Rozkwit katechizmu, jako gatunku literackiego nastąpił między XVIII a XIX stuleciem. W wydanej w 1985 roku książce *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Franjo Emanuel Hoško, chorwacki teolog i duchowny katolicki (1940-2019) rozgranicza cztery okresy w historii chorwackiej literatury katechetycznej. W pierwszym okresie trwającym od XVI do końca XVII wieku widoczna jest potrydencka odnowa katolicka. Cały XVIII wiek to kontynuacja reformacji katolickiej. Trzeci okres, trwający od schyłku XVIII do pierwszej połowy XIX to epoka józefinizmu. Ostatni czwarty okres to odnowa katolicka według zasad neoscholastyki z przełomu lat 1869/1870 (Hoško, 1985).

Pierwsze katechizmy z początków odnowy katolickiej pojawiły się najpierw w niezależnej Republice Dubrownickiej i przynależnej do Włoch Dalmacji. W drugim okresie nastąpił rozkwit sławońskich osiemnastowiecznych ksiąg religijnych. Jego wczesne początki wiążą się ściśle z doktryną wiary katolickiej. Pierwszy podręcznik katechetyczny pt. *Kratka abekavica* (*Кратка азбука* – w cyrylicy) został wydany na przełomie lat 1696/1697 przez jezuitów w Trnavie w Sławonii (Matić, 1945). Za wzór tego podręcznika posłużył *Catechismus minimus* (1556), czyli mały lub mniejszy katechizm Piotra Kanizjusza (1521-1597), jezuita i profesora teologii, patrona wielu europejskich szkół katolickich. Najpopularniejszymi dziełami nurtu kanizjuszowego w literaturze sławońskiej były: *Slavonske libarice* Matije Antuna Relkovića (1761) i *Mala i svakomu potrebna bogoslovica* Antuna Kanižlića (1763, 1764 i 1773). To z nich możemy dziś dowiedzieć się, jakie były ówczesne uwarunkowania religijne, społeczne, kulturowe czy polityczne.

Specyficzne cechy katechizmu, jako gatunku literackiego odróżniają go od innych chrześcijańskich dzieł religijnych. Autorzy podręczników katechetycznych byli przekaznikami zalecanego przez Kościół katolicki modelu życia religijnego i obyczajowego. Jego głównym celem było kształcenie milionów wiernych w całej Europie (i poza nią) zgodnie z doktryną wiary chrześcijańskiej i obyczajów, tj. naturą człowieka w odniesieniu do sfery sacrum. Katechizm, jako gatunek literacki dominował w Sławonii przez cały XVIII wiek i jak to ujęła Divna Zecević: „(...) nauka o prądach literackich w literaturoznawstwie nie jest głównym osiągnięciem, wielkich dzieł literackich (lub ich twórców), ale przede wszystkim jest historią ludzkiej działalności literackiej” (Zecević, 1986). Konstrukcja

katechizmów opiera się na Dekalogu, jako zbiorze podstawowych nakazów moralnych. Pierwotnie spisane na dwóch kamiennych tablicach Boże przykazania mimo swojej uniwersalności i aktualności, zawsze były interpretowane w sposób subiektywny i kontekstualny. O relacji człowieka z Bogiem traktują pierwsze trzy przykazania. Kolejne, począwszy od czwartego, to relacje między bliźnimi (Rebić, 2012, 671). W tym kontekście to właśnie rodzina staje się najwyższą wartością. Interpretacja czwartego przykazania według chorwackich osiemnastowiecznych autorów katechizmów w zasadniczy sposób nie odbiega treścią od tej, którą podaje współczesny *Katechizm Kościoła Katolickiego*. Definicja rodziny, jako instytucji społecznej dotyczy również „związków pokrewieństwa z innymi członkami rodziny. Domaga się okazywania czci, miłości i wdzięczności dziadkom i przodkom. Obejmuje wreszcie obowiązki uczniów względem nauczycieli, pracowników względem pracodawców, podwładnych względem przełożonych, obywateli względem ojczyzny oraz tych, którzy nią rządzą lub kierują” (Katechizm Kościoła Katolickiego, 2199) Przykazanie to implikuje obowiązki rodziców, opiekunów, wychowawców, wodzów, duchownych, mężów stanu, jednym słowem wszystkich, którzy sprawują władzę nad innymi. Dzieci, młodzież, słudzy i podwładni są ogólnie zobowiązani do szacunku, wierności, posłuszeństwa, pomocy, uczciwości wobec osób starszych, podczas gdy rodzice, dziadkowie, wychowawcy i przywódcy powinni dbać o ich duchowe i fizyczne wykształcenie. Jest to potwierdzeniem, że rodzina była pierwszym miejscem socjalizacji jednostki, a definiując jej obowiązki i role, nie tylko, jako domowego ogniska, ale także szerszego ładu społecznego, jasnym staje się, że implikowana jest hierarchiczna struktura rodziny/społeczeństwa oparta na metafizyce.

2. Obraz rodziny w katechizmach Ivana Grlicicia, Jerolima Lipovčicia i Đuro Rapicia

W XVIII-wiecznej chorwackiej literaturze obraz rodziny można odnaleźć w twórczości: Ivana Grlicicia, Jerolima Lipovčicia i Đuro Rapicia. Czwarte przykazanie: „czcij ojca swego i matkę swoją” wszyscy trzej interpretują w jednoznaczny sposób. Podobieństwa i różnice w formowaniu modelu rodzinny w ich dziełach można dostrzec z perspektywy dwóch podstawowych poziomów, a mianowicie: struktury rodziny i relacji rodzinnych (rodzice i dzieci, panowie i słudzy, księża i wierni, nauczyciele i uczniowie).

Pierwszy sławoński katechizm pt. *Put nebeski* napisał w 1707 roku Ivan Grličić. Autorowi posłużył za pierwowzór *Wielki Katechizm* kardynała Roberta Bellarmina. Grličić swoje dzieło kieruje głównie do duchownych i dorosłych. Relatywnie dużo miejsca poświęca miłości małżeńskiej (Jerković, 1995). Pisze o równouprawnieniu małżonków i nie ingerowaniu rodziny w wyborze partnerów życiowych. Według niego trzon relacji rodzinnych powinny stanowić stosunki dzieci i rodziców. Grličić w moralizatorski sposób opisuje nieprawości, których dopuszczają się dzieci wobec rodziców. Do najczęstszych

z nich zalicza: zaniedbywanie starszych i często schorowanych rodziców, bicie ich, wyzywanie, okazywanie nienawiści, czy ogólną bierność, nie dotrzymanie ostatniej woli rodziców i brak modlitwy po ich śmierci. O grzechach rodziców Grličić pisze: „Popełnia grzech matka, która przez pierwsze trzy lata nie karmi piersią lub niewystarczająco karmi niemowlę. Grzeszy również ojciec, który nie pilnuje i nie troszczy się o dziecko w odpowiedni sposób i nie uczy go jak żyć uczciwie (...)” (Pepić, 2015). Przestrzega szczególnie ojców przed nałogiem pijaństwa, które doprowadza do rozbicia rodziny i sprawia, że dzieci doznają wielu krzywd i głodu. Ponadto dorośli popełniają grzech, nie dbając o rozwój duchowy swojego potomstwa i nie ucząc go roztropnego i pobożnego życia. Grličić zachęca do zgłębiania tajemnic Pisma Świętego. Gani rodziców, którzy nie karzą ani nie odwodzą swoich pociech od złych uczynków i nie chronią przed złem świata doczesnego. Grzechem jest też, gdy rodzice dając zły przykład zachęcają dzieci do grzechu. Złym ojcem jest na przykład ojciec, który nie pozostawia synowi żadnego dziedzictwa, zarówno materialnego jak i duchowego. Dopuszcza się grzechu dorosły, gdy bez powodu bije i nazywa dziecko „psem” czy „szatanem”. Katechizm Grličića był jednym z najpopularniejszych podręczników do katechezy, po który chętnie sięgano w Chorwacji przez cały XVIII wiek.

Dzieła katechetyczne tworzone przez chorwackich teologów były oryginalne pod wieloma względami, pomimo faktu, że wiarę katolicką tamtych czasów w dużej mierze definiowała teologia Soboru Trydenckiego i odnowy katolickiej. Jeronim Lipovčić w swoim katechizmie *Dušu čuvajuće pohođenje* (1750) podobnie jak Grličić opisuje relacje i powinności między rodzicami a dziećmi. Lipovčić przypomina, że obowiązkiem dzieci wobec rodziców jest miłość za trudy rodzicielskie, a szczególnie macierzyńskie. Pisze:

(...) zastanów się, z jak wielką troską i miłością i z jak wielkim wysiłkiem cię wykarmili odejmując sobie od ust, aby ci to wszystko zapewnić; pomyśl o znoju i trudzie ojca swego, weź pod uwagę, ile twoja matka znosiła dla ciebie cierpienia, bólu, smutku, ile nocy bezsennych spędziła i innych trosk i mąk doznała kiedy cię rodziła nieomal w obliczu śmierci; pomyśl, jak cię wykarmiła piersią, przebierała, kołysała dzień i noc, zmęczona nuciła kołysanki dopóki nie przestałeś płakać i zasnąłeś snem spokojnym, to wszystko dla ciebie (...) (Lipovčić, 1750, 222).

Ale nawet, jeśli matka, na której barkach spoczywał większy ciężar odpowiedzialności za wychowanie, okazuje dziecku miłość, to i tak powinno bardziej kochać ojca pamiętając, że to on jest dawcą życia. Okazywany szacunek rodzicom powinien przejawiać się w najdrobniejszych sytuacjach np. w zdejmowaniu czapki z głowy na widok dorosłego czy ustępowaniu mu miejsca. Poza tym dzieci powinny słuchać rad starszych i pomagać im zawsze w potrzebie. Lipovčić pisze, że kiedy dzieci sieją nienawiść sztydzą z rodziców, wstydzą się ich lub pragną śmierci raniąc ich obraźliwymi słowami, typu: starzec, żmija, głupiec itp. dopuszczają się grzechu ciężkiego. Grzeszą również w sytuacji,

gdy nie słuchają mądrych rad rodziców (np. w przypadku wyboru drogi zakonnej) i nie opiekują się nimi, gdy znajdują się w podeszłym wieku. Według Lipovčicia dzieci powinny być wychowywane w sposób surowy i ascetyczny. A kiedy już dziecko urośnie, rodzic ma obowiązek nauczyć je zasad doktryny wiary katolickiej i posłać do szkoły. Musi pilnie obserwować rozwój i postępy tak by w przyszłości wybrać odpowiedni zawód zapewniający uczciwe utrzymanie. Musi nauczyć dziecko odpowiedniego zachowania w domu i poza nim. Nie powinien pozwalać dziecku na przebywanie w miejscach nieodpowiednich i gorszących. Powinien chronić je przed złym towarzystwem. Nie pozwalać córce ubierać się wyzywająco tak, by nie narażać jej na pohańbienie.

Posłuszeństwo, pokora i pomoc to trzy zasady, które według Rapicia w dziele *Satir iliti divji čovik u nauku krstjanskom ubavistit* (1766) synowie i córki muszą okazać swoim rodzicom zgodnie z czwartym przykazaniem Dekalogu. Istnieją jednak wyjątki, w których dzieci nie muszą słuchać rad swoich rodziców. Dzieje się tak w przypadku, kiedy rodzice namawiają ich do grzechu, złego uczynku albo nakłaniają młodych do zawarcia małżeństwa wbrew ich woli lub odciągają od wstąpienia do zakonu. Obowiązkiem rodziców powinno być dążenie do chrześcijańskiego wychowania dzieci: nauczanie doktryny chrześcijańskiej, częsta spowiedź, modlitwa udział we mszy (szczególnie podczas świąt). Uwidoczniony jest w dziele Rapicia wyraźnie autorytet boski w ludzkim świecie. Hierarchia społeczna znajduje swoje uzasadnienie w metafizyce.

XVIII wiek w literaturze i kulturze chorwackiej cechował się „dualizmem merytorycznych przesłanek i gatunków literackich” (Pogačnik, 1986). Przez cały ten okres obserwowano przenikanie się sfer religijnych i świeckich w życiu codziennym. Podczas gdy w pierwszej połowie stulecia dominowały średniowieczne światopoglądy i konserwatywny system tematyczno-gatunkowy, w drugiej połowie stulecia zaczął przybierać na sile trend oświeceniowy, wyróżniający się bogactwem środków literackich. Osiemnastowiecznej rzeczywistości w Chorwacji i Sławonii nie można zrozumieć bez uwzględnienia postawy Kościoła wobec wydarzeń społeczno-politycznych, które zaszły po Soborze Trydenckim.

Ciekawostką jest to, że w katechizmie Grličica z 1707 roku nie ma żadnej wzmianki na temat relacji nauczycieli i uczniów. Fakt ten można wytłumaczyć tym, że na początku XVIII wieku, zaledwie kilka lat po zakończonej wojnie przeciwko Turkom, w wyzwolonej Sławonii nie było dostępu do powszechnej edukacji. Krešimir Georgijević pisze, „(...) do lat sześćdziesiątych nie było systematycznej edukacji i kształcenia kadry nauczycielskiej. W 1767 roku na terenie chorwackich i sławońskich żupanii istniały zaledwie dwadzieścia cztery szkoły podstawowe (...). Dopiero dekret królowej węgierskiej Marii Teresy *Ratio educationis* (1777) zapewnił solidniejsze podstawy do rozwoju szkolnictwa podstawowego i średniego, a co za tym idzie do wychowania młodzieży; nauczyciele cieszyli się większym statusem społecznym, mieli zapewnioną opiekę i utrzymanie ze strony feudałów. Mogli nauczać w szkołach podstawowych i średnich znajdujących się do tej pory w rękach

duchowieństwa” (Georgijević, 1969). Biorąc to pod uwagę jest całkiem zrozumiałe, dlaczego Grličić i Lipovčić w przeciwieństwie do Rapicia, którego katechizm powstał w drugiej połowie XVIII wieku, podkreślają większą rolę i autorytet duchowieństwa (zakonników i księży), jako wiodącej klasy społecznej. Chociaż we wszystkich trzech katechizmach bardzo ważny był autorytet rodziny, to w najbardziej jaskrawy sposób podkreślony został przez Lipovčića uwydatniając tym samym jego temperament i wnikliwość pisarką. Z empatią opisuje on matczyną troskę, miłość i poświęcenie w wychowaniu potomstwa. Jest natomiast bardzo surowy, jeśli chodzi o karanie dzieci.

Podsumowanie

Na podstawie interpretacji czwartego przykazania Dekalogu w chorwackiej literaturze katechetycznej w dobie kontrreformacji można zauważyć, jak ważne miejsce w życiu społecznym zajmuje rodzina. Oparte na bellarminowskich katechizmach dzieła slawońskiej kultury literackiej XVIII wieku ukazują jej obraz zarówno pod względem poetyckim (gatunkowym), jak i światopoglądowym. Chociaż są to głównie przykłady dydaktyczno- religijne można wywnioskować, że pierwsza połowa XVIII wieku (Grličić, Lipovčić) była bardziej naznaczona potrydencką, odradzającą się formą katolicyzmu, niż druga połowa wieku (Rapić), która zdominowana została przez nurt józefinizmu, jako nowego porządku społecznego propagowanego w literaturze katechetycznej. Z powyższych dzieł Ivana Grličića, Jerolima Lipovčića i Đuro Rapicia wyłania się jasny przekaz, z którego wynika, że katechizmy te, mimo znormalizowanego kanonu po Soborze Trydenckim, wykazują również linie oryginalności, to znaczy są syntezą osobistych obserwacji autorów i ich postaw w odniesieniu do uniwersalnych prawd wiary. Przez pryzmat czwartego przykazania Dekalogu w poszczególnych wizjach katechiści starali ukazać się wzorcowy model rodziny. Struktura rodziny w ich katechizmach implikuje ludzi połączonych ze sobą stopniem pokrewieństwa (więzami krwi) mieszkających pod wspólnym dachem, a w głębszym tego słowa znaczeniu, jako szeroka społeczność. Ukazali przez to strukturę hierarchiczną relacji rodzinnych, co znajduje swoje uzasadnienie i moc w prawie Bożym. Z takiego obrazu rodziny powstają relacje między: rodzicami a dziećmi; władcami a sługami duchownymi a wiernymi oraz nauczycielami a uczniami. Dzięki kompleksowym reformom przeprowadzonym zarówno w sferze teologicznej, jak i instytucjonalnej, relacje między państwem a Kościołem doprowadziły do ukształtowania się różnych modeli kulturowych, różnorodnych tożsamości społecznych i wzorców życia społecznego. Jednym z najbardziej wpływowych sposobów promowania tych idei była właśnie literatura religijna.

Bibliografia:

- Božić Bogović, D. (2013). Discipliniranje katoličkoga klera i vjernika u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća. *Croatica Christiana Periodica*, broj, 71, 79-101.
- Fuček, I. (2004). Teologija i teolozi u Hrvatskoj u 18. Stoljeću, *Obnovljeni život*, (59) 3, 355-373.
- Georgijević, K. (1969). *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Grličić, I. (1707). *Puut nebeski ukazan csoviku od Boga po svetoj Czarqui to jest Navk karstjanski / u' kratku obilato i razborito istomacsen u jezik bossanski po D. Ivanu Garlicsichiu, xupniku djakovacskomu. Venettis*. [Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R II E - 8° - 198 a, b].
- Hoško, E.F. (1985). *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb: Salezijanski provincijalat.
- Jerković, M. (1995). Katekizmi Đakovačkih Biskupa Od Nikola Ogramića Do Stjepana Baunrleina *Diacovensia* 3, 1, 177-186.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, (1994). Poznań: Wydawnictwo Pallotinum.
- Lipovčić, J. (1750). *Dušu čuvajuće pohođenje to jest oniu koi na nebeskih darovih, miloserđu i milostimah fale, slave i uzvisuju jedno Božanstvo trostruka slava*, Budapest. [Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R II E - 8° - 39 a,b].
- Ošial, W. (2017). Katechizm narzędziem katechezy - bogactwo tradycji wobec wyzwań współczesności, *Collectanea Theologica*, 87(2), 95-114.
- Pepić I. (2015). Model obitelji u katekizamskoj književnosti, *Croatica et Slavica Iadertina*, 11/1, 119-135.
- Pogačnik, J. (1986). *Kulturološki i književni konteksti hrvatske književnosti u Slavoniji XVIII vijeka*. Revija 3, Osijek: 5-22.
- Rapić, Đurđ, 1766. *Satir iliti dioji čovik u nauku karstjanskomu ubavistit, uputit, naučit i pokarstit*. Budapest. [Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu Zagreb, R II E - 8° - 188 a,b].
- Rebić, A. (2012). Deset zapovijedi Božjih (Dekalog): značenje Deset zapovijedi u Bibliji i u životu Crkve, *Bogoslovska Smotra*, 82 (3), 665-678.
- Zečević, D. (1986). *Književnost na svakom koraku: studije i članci*, Osijek: Izdavački Centar Revija.